

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
رساله دکتری
رشته: ادیان و عرفان

عنوان رساله
بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی
و راه کارهای عملی دعوت اسلامی

استاد راهنما
حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدعلی شمالی

استاد مشاور
حجت الاسلام و المسلمین حسین توفیقی

دانش پژوه
مرتضی صانعی
آذر ۱۳۹۱

چکیده

این رساله به «بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی و راه‌کارهای دعوت اسلامی» پرداخته است. هدف از تدوین رساله یافتن نقاط اشتراک و افتراق دعوت و تبشیر و به دنبال آن تبیین جایگاه دعوت و ارائه راه‌کارهای عملی دعوت اسلامی است. در این پژوهش دعوت و تبشیر در چهار محور ماهیت، مبانی، شیوه‌ها و ابزارها با روش پدیدار شناسی و فرا تاریخی بررسی شده است. این رساله در بخش ماهیت و مبانی، به این دست‌آورد رسیده که اولاً آموزه دعوت اسلامی ریشه قرآنی و آموزه تبشیر ریشه کتاب مقدسی داشته و هر دو دارای ماهیت الهی هستند؛ ثانیاً گستره هر دو جهانی است؛ ثالثاً هر دو به دنبال تحقق حاکمیت خدا هستند؛ لیکن می‌توان به این تفاوت‌ها اشاره کرد که اولاً دعوت اسلامی به دنبال عبودیت و توحید ناب است اما تبشیر به دنبال توحید مشوب به تثلیث است؛ ثانیاً دعوت اسلامی از آغاز وحی بر پایه جهانی بودن بنا شده اما تبشیر طبق عهد جدید پس از رستاخیز عیسی مسیح شکل جهانی به خود گرفته است؛ ثالثاً دعوت اسلامی بر همه مسلمانان واجب است و منحصر به گروه خاصی نیست، اما تبشیر به عهده کشیشان گذاشته شده است؛ رابعاً دعوت اسلامی در محقق کردن حاکمیت خدا موفق بوده و در زمان پیامبر حکومت اسلامی شکل گرفته لیکن تبشیر در این امر ناموفق بوده و حکومت عیسی مسیح را باطنی کرده است. همچنین در بخش شیوه‌ها و ابزارها نیز این دست‌آورد حاصل شده است که گرچه در طول تاریخ دعوت و تبشیر از روش‌ها و ابزارهای گوناگونی استفاده کرده‌اند، لیکن اولاً در دعوت اسلامی ساختار و سازمان منسجمی وجود ندارد و نوع فعالیت‌های تبلیغی یا به شکل انفرادی و یا به شکل گروه‌ها و سازمان‌های مستقل انجام می‌شود در حالی که تبشیر دارای ساختار و سازماندهی منظم و هدفمند است که توسط واتیکان طراحی می‌شود و آن مرکز همه برنامه‌های میسیونری را در سطح جهان بر عهده دارد؛ ثانیاً در دعوت اسلامی بهره‌برداری مناسبی از شیوه‌ها و ابزارهای تبلیغی دیده نمی‌شود در حالی که تبشیر به شکل گسترده و به تناسب نیاز زمان و مکان از ابزارها استفاده می‌کند. لذا این رساله به منظور تقویت دعوت اسلامی در سطح جهانی، راه‌کارهایی را در سطح علمی - آموزشی، فرهنگی - اجتماعی، تبلیغی - ارتباطاتی، و چگونگی حفظ تشریف‌یافتگان به اسلام ارائه کرده است.

کلیدواژه‌ها: دعوت، داعی، اسلام، تشیع، تبشیر، میسیونر، مسیحیت، کلیسای کاتولیک، کلیسای پروتستان.

فهرست مطالب

درآمد

کلیات تحقیق

۱. تبیین مسئله ۳
۲. هدف تحقیق ۴
۳. پیشینه تحقیق ۴
۴. ضرورت تحقیق ۸
۵. نوآوری در تحقیق ۹
۶. سؤال اصلی و سؤال‌های فرعی تحقیق ۹
۷. روش انجام تحقیق ۹

مفاهیم کلیدی

۱. دعوت اسلامی ۱۱
۲. تبشیر مسیحی ۱۱
۳. تشیع ۱۲
۴. بررسی تطبیقی ۱۲
۵. ماهیت ۱۳
۶. مبانی ۱۴
۷. شیوه ۱۴
۸. ابزار ۱۵
۹. راه کار عملی ۱۵

بخش اول: بررسی آموزه دعوت اسلامی

فصل اول: ماهیت دعوت اسلامی

۱. مفهوم دعوت اسلامی..... ۱۹
۲. محتوای دعوت اسلامی..... ۲۲
۳. جهاد و دعوت اسلامی..... ۳۴
۴. امر به معروف و نهی از منکر و دعوت اسلامی..... ۳۹
۵. ارشاد جاهل و دعوت اسلامی..... ۴۱

فصل دوم: مبانی و زمینه‌های دعوت اسلامی

۱. مبانی عقلی دعوت اسلامی..... ۴۳
 - ا. خاتمیت و دعوت..... ۴۳
 - ب. جاودانگی و دعوت..... ۴۵
۲. مبانی نقلی دعوت اسلامی..... ۴۶
 - ا. قرآن و دعوت اسلامی..... ۴۶
 - ب. رسول اکرم (ص) و دعوت..... ۴۷
 - ب-۱) مراحل دعوت به اسلام توسط پیامبر اکرم (ص)..... ۴۷
 - ب-۲) سفرهای دعوتی پیامبر (ص)..... ۵۹
 - ب-۳) گسترش اسلام در عصر پیامبر (ص)..... ۶۰

فصل سوم: دعوت اسلامی پس از رسول خدا (ص)

۱. خلفای سه گانه و دعوت اسلامی..... ۶۵
۲. ائمه معصومین (ع) و دعوت اسلامی..... ۷۶
۳. فرقه‌های اسلامی و دعوت اسلامی..... ۸۳

۹۱	۴. داعیان اسلامی
۹۱	أ. داعیان اسلامی در شبه قاره هند
۹۹	ب. داعیان اسلامی در اندونزی
۱۰۱	ج. داعیان اسلامی در آفریقا
۱۰۴	د. داعیان اسلامی در تایلند
۱۰۷	ه. داعیان اسلامی در انگلستان
۱۰۸	و. داعیان اسلامی در آمریکا
۱۰۹	ز. سایر داعیان
۱۱۸	ح. انقلاب اسلامی ایران و دعوت اسلامی

فصل چهارم: شیوه‌ها و ابزارهای دعوت اسلامی

۱۲۴	۱. شیوه‌های دعوت اسلامی
۱۲۴	أ. شیوه اخلاقی - الهی
۱۲۵	ب. شیوه دفاعی
۱۲۶	ج. شیوه نظامی
۱۲۶	د. شیوه فرهنگی
۱۲۷	ه. شیوه آموزشی
۱۳۰	و. شیوه تبلیغی
۱۳۴	ز. شیوه گفت‌وگو
۱۳۶	۲. ابزارهای دعوت اسلامی
۱۳۶	أ. ابزارهای علمی - آموزشی
۱۴۰	ب. ابزارهای تبلیغی - فرهنگی
۱۵۵	ج. ابزارهای ارتباطی
۱۵۶	د. ابزار تجارت
۱۶۰	ه. خدمات پزشکی
۱۶۱	و. خدمات اجتماعی

بخش دوم: بررسی آموزه تبشیر مسیحی

فصل اول: ماهیت تبشیر مسیحی

۱. مفهوم تبشیر ۱۶۵
۲. تبشیر و انجیل ۱۶۵
۳. کاربرد بشارت در عهد جدید ۱۶۷
۴. مصادیق بشارت در عهد جدید ۱۶۸
۵. رابطه میان ملکوت خدا و ملکوت عیسی مسیح ۱۶۸
۶. پیام تبشیر ۱۶۹
۷. هیئت تبشیری ۱۷۲

فصل دوم: مبانی و زمینه‌های تبشیر مسیحی

۱. مبانی عقلی تبشیر مسیحی ۱۷۵
- أ. خاتمیت و تبشیر ۱۷۵
- ب. جاودانگی و تبشیر ۱۷۶
۲. مبانی نقلی تبشیر مسیحی ۱۷۸
- أ. تبشیر در کتاب مقدس ۱۷۸
- ب. تبشیر عیسی (ع) در عهد جدید ۱۷۸
- ج. تبشیر حواریون و رسولان در عهد جدید ۱۸۳
- ج-۱) تبشیر پطرس در عهد جدید ۱۸۴
- ج-۲) تبشیر سایر حواریون و رسولان ۱۸۷
- ج-۳) تبشیر پولس در عهد جدید ۱۸۷

فصل سوم: تبشیر مسیحی پس از ظهور اسلام

۱. کلیسای کاتولیک و تبشیر ۲۰۲
- أ. مجمع تبشیر ملت‌ها ۲۰۲
- ب. پاپ‌ها و فعالیت‌های تبشیری ۲۰۵
- ج. فرقه‌های کاتولیکی تبشیری ۲۱۶
- د. جماعت‌های کاتولیکی تبشیری ۲۲۰
- ه. میسیونرهای کاتولیک مسیحی ۲۲۴
۲. کلیسای پروتستان و تبشیر ۲۳۵
- أ. میسیونرهای پروتستان تبشیری ۲۳۵

فصل چهارم: شیوه‌ها و ابزارهای تبشیر مسیحی

۱. شیوه‌های تبشیر مسیحی ۲۴۷
- أ. شیوه اخلاقی ۲۴۷
- ب. شیوه دفاعی ۲۴۷
- ج. شیوه نظامی ۲۴۸
- د. شیوه فرهنگی ۲۴۹
- ه. شیوه آموزشی ۲۵۳
- و. شیوه تبلیغی ۲۵۵
- ز. شیوه گفت‌وگو ۲۶۰
۲. ابزارهای تبشیر مسیحی ۲۶۴
- أ. ابزارهای آموزشی ۲۶۴
- ب. ابزارهای تبلیغی - فرهنگی ۲۷۲
- ج. ابزارهای ارتباطی ۲۷۹
- د. خدمات پزشکی ۲۸۵
- ه. خدمات اجتماعی ۲۸۶

بخش سوم: دست آوردها و نوآوری‌ها

فصل اول: بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی

۱. شباهت‌های دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی ۲۹۱
 - أ. شباهت در ماهیت ۲۹۱
 - ب. شباهت در مبانی و زمینه‌های فکری ۲۹۳
 - ج. شباهت در شیوه‌ها ۲۹۴
 - د. شباهت در ابزارها ۲۹۸
۲. تفاوت‌های دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی ۳۰۵
 - أ. تفاوت در ماهیت ۳۰۵
 - ب. تفاوت در مبانی و زمینه‌های فکری ۳۰۶
 - ج. تفاوت در شیوه‌ها ۳۰۷
 - د. تفاوت در ابزارها ۳۱۲
۳. نقاط قوت و ضعف دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی ۳۱۹

فصل دوم: راه کارهای عملی دعوت اسلامی

۱. کلیات ۳۲۱
 - أ. تعریف دعوت اسلامی ۳۲۱
 - ب. محتوای دعوت اسلامی ۳۲۲
 - ج. هدف دعوت اسلامی ۳۲۲
 - د. رویکرد دعوت اسلامی ۳۲۳
 - ه. موانع دعوت اسلامی ۳۲۴
۲. راه کارهای عملی دعوت اسلامی ۳۲۷
 - أ. راه کارهای علمی - آموزشی ۳۲۷
 - ب. راه کارهای تبلیغی - ارتباطاتی ۳۳۸
 - ج. راه کارهای فرهنگی - اجتماعی ۳۴۸

فهرست مطالب.....خ

د. راه‌کارهای حفظ تازه مسلمانان به اسلام..... ۳۵۱

۳. پیشنهادات و توصیه‌های عملی مربوط به دعوت اسلامی..... ۳۵۴

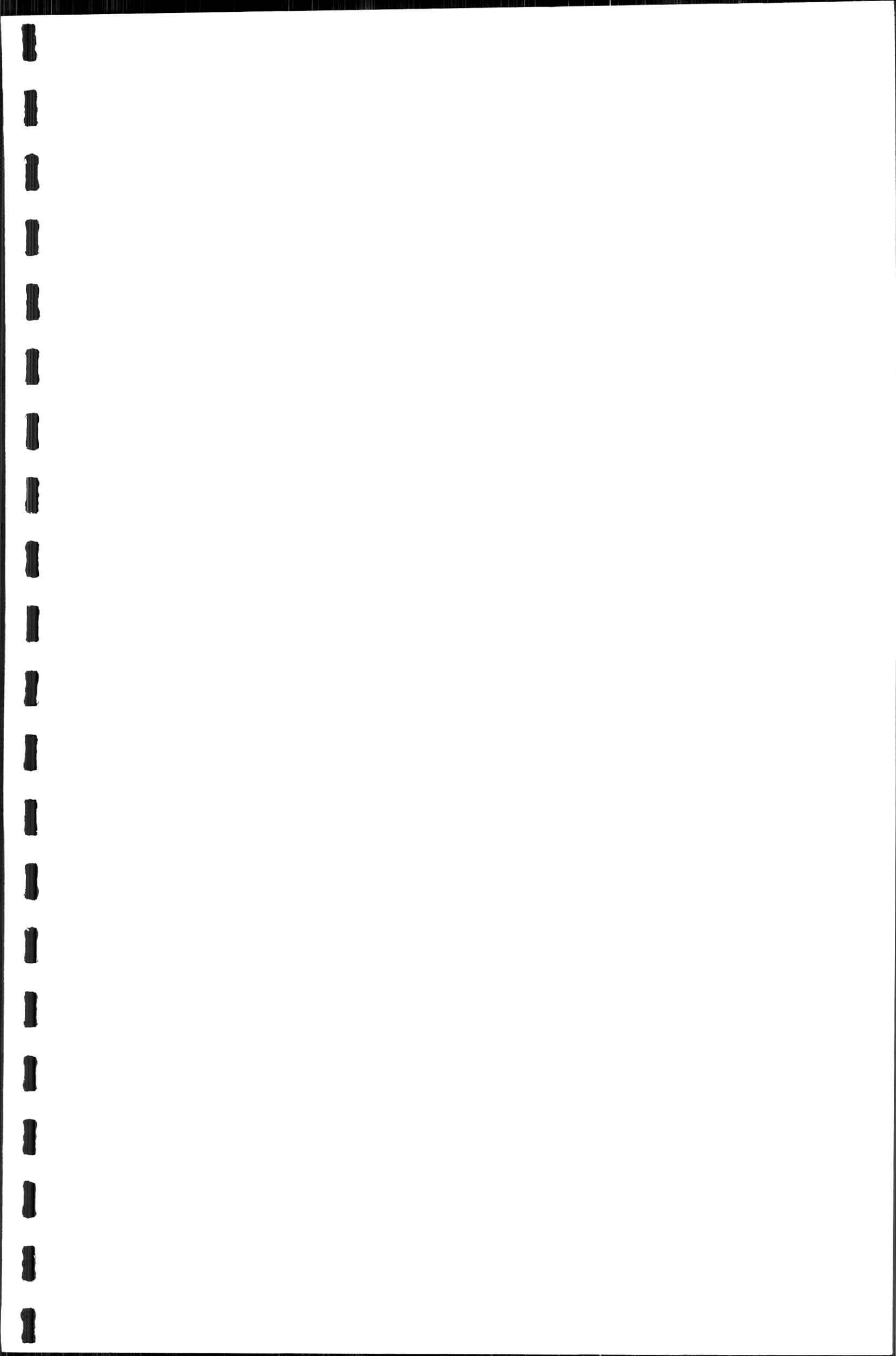
۴. پیشنهاداتی مربوط به پژوهش‌های بعدی..... ۳۵۶

منابع و مأخذ

منابع فارسی..... ۳۵۹

منابع عربی..... ۳۷۳

منابع انگلیسی..... ۳۷۹

درآمد

(کلیات تحقیق و مفاهیم کلیدی)

1

2

3

4

5

6

7

کلیات تحقیق

۱. تبیین مسئله

دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی از جمله آموزه‌های مهم در اسلام و مسیحیت هستند که در هر دو دین عقلاً و نقلاً تأکید بر آنها شده است و مقایسه میان آنها بسیار مهم به نظر می‌رسد. در این مقایسه از این جهت تبشیر مسیحی در کنار دعوت اسلامی مورد توجه قرار گرفته است که اولاً مسیحیت مانند اسلام از ادیان الهی است؛ ثانیاً محور این دین مانند اسلام توحید است گرچه در تفسیرش از توحید، قرائت تثلیث دیده می‌شود؛ ثالثاً مانند اسلام در جهان بیشترین پیرو را داراست؛ رابعاً مانند اسلام تأکید زیادی بر فعالیت تبلیغی و معرفی خودش دارد؛ خامساً از بیشترین امکانات تبلیغی برخوردار است.

در این مقایسه رساله به دنبال یافتن نقاط اشتراک و افتراق میان دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی است؛ از این روی باید ساز و کاری را ببیند که بتواند شباهت‌ها و تفاوت‌های دعوت و تبشیر را استخراج کند. زیرا شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌ها ضمن این‌که نشان می‌دهد اسلام و مسیحیت در کار تبلیغی چه جایگاهی را دارا هستند، نقاط قوت و ضعف هر یک از دعوت و تبشیر را نیز آشکار می‌کند.

می‌دانیم پژوهشگران حوزه دین، همواره با این سؤال‌ها مواجه بوده‌اند که چرا مسیحیت مانند اسلام بیشترین پیرو را دارد؟ مسیحیت چه برنامه‌های تبشیری‌ای ارائه می‌کند که توانسته نفوذ جهانی خود را در تمام قاره‌ها تعمیم دهد؟ مسیحیت از چه ابزارها و شیوه‌هایی برای کار تبشیری خود استفاده می‌کند؟ اسلام در مقایسه با مسیحیت چه جایگاهی دارد؟ چرا کارآمدی اسلام در حوزه دعوت جهانی ضعیف است؟ چرا اسلام نتوانسته مانند مسیحیت برنامه‌های تبلیغی گسترده‌ای در سطح جهان داشته باشد؟ سؤال‌هایی از این دست نشان می‌دهد که باید مطالعه عمیق و دقیقی در حوزه دعوت و تبشیر مسیحی صورت گیرد و ضمن مقایسه میان آنها نشان داده شود که چه راه‌کارهایی را می‌توان برای برون رفت از ضعف دعوت اسلامی در سراسر جهان ارائه کرد.

مأموریت این رساله در واقع پاسخ‌گویی به این گونه سؤال‌هاست. این رساله باید به گونه‌ای فعالیت پژوهشی خود را دنبال کند که بتواند تصویر مناسبی از فضای تبلیغی هر دو دین در جهان ارائه کند. طبیعی است زمانی می‌توان به نقاط اشتراک و افتراق دعوت و تبشیر رسید که ضمن مشخص کردن دامنه کار تطبیقی به مطالعه همه جانبه در این حوزه پرداخته شده باشد.

در مقام تبیین مسئله اصلی رساله یعنی بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی، دامنه پژوهش در چهار محور کلی ماهیت: مبانی؛ شیوه‌ها؛ ابزارها باید تعریف شود تا بر اساس آن بتوان تبیین علمی ارائه کرد. این تحدید پژوهشی به رساله کمک می‌کند به شکل واقعی دنبال حل مسئله باشد. از این روی در این رساله دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی در چهار محور مذکور مورد بررسی قرار گرفته و بر اساس آن شباهت‌ها و تفاوت‌های دعوت و تبشیر نشان داده شده است. در این بررسی معلوم شده که دعوت و تبشیر ضمن داشتن نقاط اشتراک فراوان، دارای تفاوت‌هایی هستند.

۲. هدف تحقیق

هدف ما در این تحقیق ارائه نقاط اشتراک و افتراق میان دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی در محدوده چهار محور مذکور و به دنبال آن ارائه راهکارهای عملی برای دعوت اسلامی است. برای رسیدن به این مقصود به مطالعه تطبیقی میان دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی خواهیم پرداخت. تحقق این هدف در واقع به معنای پاسخگویی به سؤال‌هایی است که در بخش تبیین مسئله بدان پرداخته شد. به عبارت دیگر هدف از این تحقیق روشن شدن جایگاه دعوت در اسلام و تبشیر در مسیحیت است؛ تا در سایه این روشنگری بتوان نقاط قوت و ضعف هر دو مجموعه را استخراج کرد. فعالیت تبشیری مسیحیت، توانسته در کنار گوش ما حضور پیدا کند و بیم این می‌رود که با غفلت از عملکردها و فعالیت‌های تبشیری آن، کشورهای اسلامی دستخوش تحول شوند. توجه به قدرت تبلیغی مسیحیت ضمن این‌که ما را از خواب غفلت بیدار می‌کند، چراغ راهی خواهد شد تا ما بتوانیم برنامه‌ریزی مناسبی برای فعالیت تبلیغی خود در سراسر جهان داشته باشیم.

۳. پیشینه تحقیق

گرچه پیرامون دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی پژوهش‌هایی صورت گرفته است، لیکن در باره مقایسه تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی فعالیت در خوری نشده است. این نقص انگیزه نگارنده را تقویت کرد تا به پژوهش در این زمینه همت گمارد. از این روی در گام نخست نیاز بود سابقه پژوهشی مورد بررسی قرار گیرد. لذا نگارنده مطالعات کتاب‌شناختی خود را در سه سطح منابع فارسی، عربی و انگلیسی آغاز کرد.

در میان منابع فارسی در بخش دعوت اسلامی نگارنده به کتاب‌هایی برخورد کرده که به عنوان نمونه می‌توان به کتاب **تاریخ گسترش اسلام** اثر توماس آرنولد اشاره کرد. این کتاب که توسط یک مستشرق نوشته شده بر اساس پارادایم تاریخی علل بسط و گسترش اسلام را مورد کنکاش قرار داده است. کتاب مذکور تاریخ دعوت اسلامی را از زمان پیامبر اسلام (ص) آغاز و تا قرن ۲۰م ادامه داده است. به نظر می‌رسد نویسنده در برخی موارد قضاوت‌های متعصبانه‌ای نسبت به اسلام نشان داده است که جای نقد دارد، لیکن تلاش کرده آگاهانه یا ناآگاهانه به تهمت دین شمشیر بودن اسلام پاسخ دهد. چنانکه در مقاطع گوناگون نشان داده است که ورود اسلام به هر سرزمینی، تمدن‌ساز بوده و تأثیر خوبی بر فرهنگ مردم گذاشته است. همچنین این کتاب نشان داده است که اسلام در مسئله دعوت اسلامی از امکانات خود اعم از توان علمی، فرهنگی، تبلیغی استفاده کرده است و پیشرفت‌های خوبی نیز داشته است. لیکن این کتاب نتوانسته هم در بحث ماهیت و هم در بحث مبانی فکری دعوت بحثی را مطرح کند، چنانکه مقایسه‌ای با مسیحیت نیز نداشته است. بلکه بیشتر یک بحث تاریخی تمدنی دارد که با وجود نقاط قوت فراوان در آن بعضاً تحلیل‌های ناصوابی ارائه شده است.

کتاب دیگر **دیباچه‌ای بر تاریخ فلسفه نشر اسلام** اثر ابوالفضل عزتی است. این کتاب که ابتدا به زبان انگلیسی در انگلستان به چاپ رسیده و در یک سال نیز دو بار تجدید چاپ شده، در سال‌های ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ به فارسی ترجمه و منتشر شد. نویسنده کتاب به دلیل استقبال گسترده از آن در سال ۱۳۵۷ در انگلستان اقدام به توسعه و بسط کتاب کرده و نهایتاً آن را با حجم بیشتر منتشر کرد. به دلیل حجم بالای کتاب تا کنون یک جلد آن ترجمه شده است که بر همین اساس نیز به توضیح آن خواهیم پرداخت. نویسنده این کتاب که مترجم کتاب توماس آرنولد نیز هست تلاش کرده از زاویه‌ای متفاوت تاریخ گسترش اسلام را بررسی کند. در این کتاب نویسنده به عوامل بسط و گسترش اسلام در طول تاریخ پرداخته است و تلاش کرده تصویر درستی از اسلام به جهان غرب ارائه نماید و به نظر می‌رسد در این راه نیز موفق بوده است. در واقع نویسنده جنبه‌های گوناگون و عوامل متعدد را در دعوت اسلامی به بحث نشسته است: از عامل معنوی، دینی و ارزش‌های مذهبی گرفته تا عواملی مانند رهبری دینی، عقلانی، اخلاقی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مهاجرت و آموزشی. او تلاش کرده ظرفیت‌های اسلام را در این حوزه نشان دهد و بیان کند که به سبب جامع‌الاطراف بودن اسلام، گسترش و نشر آن با

شتاب صورت گرفته است. گرچه در این کتاب نویسنده تلاش کرده مقایسه‌ای نیز با مسیحیت داشته باشد لیکن بیشتر دنبال بیان فلسفه نشر اسلام بوده است. لذا پیرامون تبشیر مسیحیت مطلبی ندارد. در بخش تبشیر مسیحی نیز کتاب‌هایی به فارسی نوشته شده که مورد توجه نگارنده بوده است. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب *نگرشی تاریخی بر رویارویی غرب با اسلام* اثر جهانبخش ثواقب اشاره کرد. این کتاب مقابله غرب با اسلام را در دو دوره کلی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. دوره اول از ظهور اسلام در قرن ۷م شروع و به اواخر قرن ۱۵م به پایان می‌رسد. نویسنده نشان داده است که مسیحیت در این دوره در برابر اسلام در لاک دفاعی رفته است و از هر ابزاری مانند ابزار نظامی بهره جست تا بتواند به مقابله با آن پردازد. دوره دوم نیز از عصر رنسانس شروع و تا کنون ادامه دارد. نویسنده بر این باور است، که مسیحیت در مرحله اول این دوره به چهره استعمار و در مرحله دوم آن به چهره تمدن جدید ظاهر شد. همانگونه که روشن شد رویکرد نویسنده در این کتاب آن است که نشان دهد چه میزان مسیحیت به دنبال تخریب اسلام بوده است. گرچه مشخصاً این کتاب به بحث تبشیر نپرداخته است اما در ضمن مباحث خود نشان داده است که تبشیر با استعمار گره خورد و مشکلاتی را برای جهان اسلام درست کرد.

منبع دیگر، کتاب *پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در دوره قاجاریه* اثر صفورا برومند است. در این کتاب نویسنده فعالیت مبلغان مذهبی مسیحی در ایران را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده ادعا دارد که با گسترش امور تبلیغی در جهان، ایران نیز از حدود قرن ۷ هجری به محل حضور و فعالیت مبلغان مسیحی مبدل شد و از این پس گروه‌های تبلیغی و تبشیری مسیحی حدود هفتصد سال در این سرزمین به فعالیت پرداختند. بر همین مبنا در این کتاب، نویسنده به فعالیت‌های انجمن تبلیغی کلیسا (C.M.S) در دوره قاجاریه پرداخته است. در بخش اول کتاب زمینه‌های فعالیت این انجمن را بررسی کرده و در بخش دوم علل ورود اولین مبلغان این انجمن به ایران را مورد پژوهش قرار داده است. این اثر فقط به بررسی فعالیت تبشیری در ایران عصر قاجار پرداخته است و هیچ اشاره‌ای به ماهیت و مبانی تبشیر ندارد، بلکه شیوه‌ها و ابزارهای تبشیری را نشان داده است.

در میان منابع عربی نیز در بخش دعوت اسلامی نگارنده به برخی منابع برخورد کرد که مباحث خوبی در باره دعوت اسلامی داشت. در این میان می‌توان به عنوان نمونه به کتاب *الدعوة و الدعاة بین الواقع و الهدف و مجتمعات عربیة معاصرة* اثر بسام الصباغ اشاره کرد. این کتاب از این نظر خوب بود که به

شاکله‌بندی رساله کمک کرد. زیرا مباحث منظمی در زمینه دعوت اسلامی داشت. کتاب دیگر *الدعوة الإسلامية و الاعلام الديني* اثر عبدالله شماته است که بخش اول آن مباحث مناسبی برای مفهوم و ماهیت دعوت اسلامی داشت. در این کتاب نویسنده فقط درباره دعوت بحث کرده است و اشاره‌ای به مباحث مسیحیت ندارد. کتاب سوم *الدعوة الى الاسلام مضامينها و ميادينها* اثر عبدالکریم خطیب است. این کتاب نیز مباحثی در باب دعوت اسلامی بیان کرده است و نشان داده است که جایگاه دعوت اسلامی در آموزه‌های اسلامی در چه سطحی است. ضمناً در این کتاب نویسنده به برخی مؤسسات دعوت جهت تربیت داعی پرداخته است و همچنین اشاره‌ای به چالش‌های پیش روی دعوت دارد. کتاب *بعدي الدعوة و الدعوة الاسلامية المعاصرة المنطلقة من مساجد دمشق* اثر محمد حسن الحمصي است. این کتاب نیز که منحصرأ در باره دعوت اسلامی است مباحث خوبی در باره دعوت و صفات و ویژگی‌های داعی اسلامی دارد. کتاب دیگر *حاضر العالم الاسلامي* اثر تئودور استوارد ترجمه عجاج نویهض به عربی است. این کتاب نگاهی به جهان اسلام انداخته و به بررسی اثرگذاری اسلام در مناطق گوناگون جهان پرداخته است. در این کتاب که تمدن اسلامی را مطرح کرده، نشان داده است که داعیان اسلامی و مجموعه‌های مرتبط با مسائل دعوت اسلامی چه نقشی در نهادینه کردن اسلام در بخش‌های گوناگون دنیا داشته‌اند. در این کتاب نیز مباحث پیرامون مسیحیت بسیار کم‌رنگ و ضعیف بیان شده است.

در بخش تبشیر مسیحی نیز می‌توان از باب نمونه به کتاب‌های زیر اشاره کرد:

التبشير و الاستعمار في البلاد العربية: عرض لجهود المبشرين التي ترمي الى اخضاع الشرق للاستعمار الغربي اثر مصطفی خالدی و عمر فروخ، *سبيل المسيح* اثر ابراهیم فارس، *الاستشراق و التاريخ الاسلامي* اثر فاروق عمر فوزی و *نقد الخطاب الاستشراقي: الظاهر الاستشراقي و اثرها في الدراسات الاسلامية* اثر ساسی سالم الحاج. چنانکه در بخش منابع انگلیسی نیز کتاب‌های زیر به عنوان معرفی می‌شود:

New Catholic Encyclopedia;

این دایرة المعارف از جمله دایرة المعارف‌های معتبر کلیسای کاتولیک است که زیر نظر واتیکان تنظیم شده است. در این دایرة المعارف مباحثی در زمینه تبشیر و بشارت آمده است. همچنین:

Encyclopedia of Religion & Ethics, James Hastings.

این دایرة المعارف نیز دایرة المعارفی است که مورد توجه پژوهشگران قرار می‌گیرد. در این کتاب نیز ذیل مدخل بشارت مباحثی پیرامون بشارت آمده است. در بخش مسیحیت همچنین از سایر منابع انگلیسی، فارسی و عربی استفاده شده که در کتابنامه به طور مستوفی بدان پرداخته شده است.

۴. ضرورت تحقیق

تأکید اسلام و مسیحیت بر آموزه دعوت و تبشیر و اهتمام آنها به فعالیت‌های تبلیغی، خود بیانگر ضرورت بررسی این آموزه است. این نوع مطالعات و بررسی‌ها درباره آموزه دعوت و تبشیر برای هر دو دین مفید و مؤثر است. به بیان دیگر هم اسلام و هم مسیحیت احتیاج دارند که به تناسب نیاز زمان و مکان فعالیت‌های تبلیغی خود را رصد کنند.

از سویی می‌دانیم که مسیحیت در فعالیت تبشیری خود از همه توان و امکانات استفاده می‌کند. آن دین در این راه فعالیت مسیونری خود را به صورت منظم و سیستماتیک انجام می‌دهد و هیئت‌های تبشیری را سازماندهی کرده تا در جهان حضور پیدا کنند. بنابراین مطالعه و تحقیق روی نظام تبشیری مسیحیت می‌تواند به فعالیت تبلیغی ما کمک کند.

بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی در واقع چراغ راهی خواهد بود تا مسلمانان هم به موقعیت و جایگاه دعوت وقوف پیدا کنند و هم به آسیب‌های احتمالی آن. در بررسی تطبیقی نشان داده خواهد شد که دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی دارای چه اشتراکات و چه افتراقاتی هستند. شناخت نقاط مشترک و متفاوت دعوت و تبشیر به برنامه‌ریزان ما این امکان را می‌دهد تا بتوانند برای دعوت اسلامی گام‌های مؤثری بردارند.

ما بر اساس آموزه‌های اسلامی خود موظف به دعوت جهانیان به اسلام هستیم و باید در این مسیر دعوت را جزو تکالیف شرعی خود دانسته و نسبت به تحقق آن اهتمام ورزیم. باید در این مسیر بدانیم که دارای چه امکانات و برنامه‌هایی هستیم. باید تبشیر مسیحی را شناسایی نماییم. باید نسبت به آسیب‌های تبشیر مسیحی آگاهی کسب نماییم. باید بدانیم که با چه توان و نیرویی در عرصه جهانی برای فعالیت تبلیغی حضور پیدا کنیم. این همه در سایه تحقیق و بررسی در این زمینه است.

در ضرورت تحقیق این نکته نیز باید مد نظر باشد که استفاده از شیوه‌ها و ابزارها در دعوت اسلامی از مباحث بسیار مهم است. با گذشت زمان شیوه‌ها و ابزارها تغییر پیدا می‌کنند و غفلت آن آسیب جدی را در حوزه دعوت به ما می‌زند. بنابراین این تحقیق این امکان را فراهم خواهد ساخت تا به میزان

بهره‌گیری از شیوه‌ها و ابزارهای دعوت آگاهی پیدا کنیم. همین‌طور بدانیم مسیحیت در فعالیت تبشیری خود از چه شیوه‌ها و ابزارهایی به تناسب گذشت زمان استفاده می‌کند. بنابراین شناخت نقاط اشتراک و افتراق دعوت و تبشیر و اطلاع از شیوه‌ها و ابزارهای دعوت و تبشیر به منظور برنامه‌ریزی برای آینده از مباحثی هستند که ضرورت این تحقیق را عینی کرده است.

۵. نوآوری در تحقیق

- ا. بررسی تطبیقی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی؛
- ب. ارائه شباهت‌ها و تفاوت‌های میان ماهیت، مبانی، شیوه‌ها و ابزارهای دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی؛
- ج. ارائه راه‌کارهای عملی دعوت اسلامی جهت تبلیغ در خارج از کشور.

۶. سؤال اصلی و سؤال‌های فرعی تحقیق

ا. سؤال اصلی

نقاط اشتراک و افتراق دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی چیست؟ و راه‌کارهای عملی دعوت اسلامی کدام است؟

ب. سؤال‌های فرعی

- تبارشناسی دعوت و تبشیر در اسلام و مسیحیت چگونه است؟
- مبانی و زمینه‌های فکری دعوت و تبشیر کدام است؟
- دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی در طول تاریخ چه فراز و نشیبی داشته است؟
- شیوه‌های دعوت و تبشیر در گذر زمان چگونه بوده است؟
- ابزارهای دعوت و تبشیر در فرایند تاریخ چه تحولاتی داشته است؟

۷. روش انجام تحقیق

روش انجام تحقیق روش توصیفی - تحلیلی است. با استفاده از این روش به بررسی دقیق روی آموزه دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی پرداختیم و تحلیلی از آنها ارائه کردیم. در یک سیر مطالعاتی منابع مورد نیاز را شناسایی کرده و به جمع‌آوری داده‌ها پرداختیم. این سیر مطالعاتی با روش کتابخانه‌ای صورت

گرفته است. گرچه در برخی موارد کارهای میدانی مانند مصاحبه با افراد صاحب نظر در حوزه دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی نیز صورت گرفته است. پس از جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته و به تناسب سرفصل‌ها کار نگارش را شروع کردیم. پس از پردازش داده‌ها، نوبت به کار مقایسه میان محورهایی که مورد توجه ما در پژوهش بود، رسید. در این قسمت نیز دست‌آوردها و نوآوری‌های تحقیق را بررسی و در دو بخش یعنی بخش شباهت‌ها و تفاوت‌های دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی و بخش راه‌کارهای عملی دعوت اسلامی کار نگارش رساله را به پایان رساندیم.

مفاهیم کلیدی

۱. دعوت اسلامی

مراد از دعوت اسلامی فراخواندن غیر مسلمانان به اسلام به منظور دستیابی آزادانه انسان به سعادت و کمال دنیوی و اخروی است. در رساله نشان داده خواهد شد که دعوت اسلامی یک آموزه اسلامی جهانی است که ریشه قرآنی داشته و پیامبر اسلام (ص) خود بزرگترین داعی بود و در زمان حیات خود دعوت را جهانی کرد. همچنین نشان داده خواهد شد که دعوت بر مبنای اخلاق مورد توجه پیامبر اسلام (ص) و جانشینان آن حضرت بوده و اگر در مقاطعی شیوه نظامی پیدا کرده به منظور برداشتن مانع بوده است. در طول تاریخ اسلام، دعوت اسلامی از باب امر به معروف و نهی از منکر یا از باب ارشاد جاهل مورد توجه مسلمانان بوده است و هدف از دعوت نیز چنانکه بیان خواهد شد تحقق حاکمیت خداست که در زمان پیامبر اسلام (ص) در قالب حکومت اسلامی شکل گرفت. لیکن در عصر ائمه معصومین (ع) فراز و نشیب پیدا کرد و بر اساس اندیشه منجی بار دیگر امام زمان (عج) این حاکمیت را تحقق خواهد بخشید.

۲. تبشیر مسیحی

مراد از تبشیر مسیحی بشارت دادن به ملکوت خدا است و مراد از ملکوت خدا حاکمیت عیسی مسیح است. تبشیر مسیحی بشارت به تحقق حاکمیت عیسی مسیح است. این آموزه مانند دعوت اسلامی ریشه کتاب مقدس دارد و حضرت عیسی (ع) در زمان حیات خود کار تبشیری را بر عهده داشت و همواره می‌گفت توبه کنید زیرا ملکوت آسمان نزدیک است. مراد حضرت عیسی (ع) از ملکوت آسمان در واقع تحقق حاکمیت خودش بود که در زمان حیات آن حضرت تحقق نیافت و بر خلاف پیامبر اسلام (ص) حضرت عیسی (ع) ناکام ماند و قبل از تحقق ملکوت خدا از میان مردم رفت. در رساله روشن خواهد شد که مسیحیان اعتقاد به ملکوت باطنی عیسی مسیح پیدا کرده و بر این اعتقاد باقی مانده‌اند که عیسی مسیح دارای ملکوت است. به علاوه روشن خواهد شد که دامنه و گستره تبشیر مسیحی تا قبل از رستاخیز عیسی مسیح منطقه‌ای و مربوط به قوم بنی‌اسرائیل بود و عیسی مسیح نیز در زمان حیاتش خارج از قوم بنی‌اسرائیل فعالیت تبشیری نداشت، لیکن پس از رستاخیز حضرت عیسی (ع) و طبق گفته

وی رسالتش جهانی شده و حواریون موظف شدند به خارج از قوم بنی اسرائیل رفته و پیام بشارت را منتقل کنند. بر این اساس مسیحیان بر این باور هستند که تبشیر کارکرد جهانی داشته و کشیشان به عنوان متولیان کلیسا موظفند بشارت به منجی دهند و اعلام کنند که روزی فرا خواهد رسید که ملکوت خدا تحقق ظاهری پیدا کرده و عیسی مسیح حکومت خود را تشکیل خواهد داد. از این روی در قرن‌های اخیر پس از تشکیل مجمع تبشیری ملتها در واتیکان و تأسیس نمایندگی‌های آن در سراسر جهان، هیئت‌های تبشیری از سوی کلیسا راه‌اندازی شده و میسیونرهای مسیحی با برنامه‌ی مدون تبشیری مشغول فعالیت هستند.

۳. تشیع

مراد از تشیع مذهبی از مذهب اسلامی است که پیرو امام علی (ع) بوده و در مسیر وی و فرزندان او قرار دارد. تشیع دارای گروه‌های گوناگون هستند که در این رساله شیعه اثناعشری مورد توجه است و بر اندیشه اثناعشری نیز مباحث و تحلیل‌ها مطرح می‌شود. دلیل ذکر این مطلب آن است که تفسیر گروه‌های مختلف اهل سنت و تنوع نسبت به آموزه دینی یکسان نیست، چنانکه در درون یک مذهب نیز گروه‌های گوناگون شیعیان دارای تفسیر یکسانی در مسائل اسلامی نیستند. بنابراین آنچه در این رساله دنبال خواهد شد تفسیر شیعه اثناعشری در مباحث مربوط به حوزه دعوت اسلامی است. گرچه نگاه اهل سنت و برخی از گروه‌های شیعی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

۴. بررسی تطبیقی^۱

بررسی تطبیقی در واقع به مقایسه میان دو مسئله یا دو پدیده می‌پردازد تا احیاناً نقاط اشتراک و افتراق آنها را نشان دهد. لذا در بررسی تطبیقی به دلیل مقایسه‌ای که صورت می‌گیرد محقق بهتر می‌تواند نسبت به یک مسئله اظهار نظر نماید.

اما باید توجه داشت که در بررسی‌های تطبیقی، پژوهشگران رویکردهای متفاوتی دارند: ۱. برخی در بررسی تطبیقی صرف مقایسه برای آنها مهم است؛ ۲. برخی در کار تطبیقی دنبال شباهت‌ها هستند تا فهرستی از آنها را ارائه نمایند، زیرا آنها نگاه تقریبی دارند؛ ۳. در نقطه مقابل برخی اتفاقاً کار تطبیقی را به

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید: احد فرامرزی قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ص ۲۸۸-۳۱۶.

منظور یافتن نکات اختلافی انجام می‌دهند و در واقع دنبال مچ‌گیری هستند؛ ۴. عده‌ای نیز ایده یا مکتبی را اصل قرار می‌دهند و سایر مکاتب و ادیان را بر آن منطبق می‌کنند؛ ۵. گاهی نیز محقق می‌خواهد به مسئله‌ای یا موضوعی شناخت پیدا کند. یک راه مطمئن بهره‌گیری از روش مقایسه و تطبیق است که اتفاقاً اگر مقایسه و تطبیق در کار نباشد منبع معرفت محدود خواهد بود. در واقع این دیدگاه نگاه افراط و تفریطی ندارد بلکه دنبال حل مسئله است.

در این رساله نگاه پنجم در نظر گرفته شده است. زیرا هدف این رساله از بررسی تطبیقی مسئله دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی در مرحله اول نشان‌دادن نقاط اشتراک و افتراق دعوت در اسلام و تبشیر در مسیحیت است، و در مرحله دوم یافتن راه‌کارهایی برای دعوت اسلامی است. در سایه کار تطبیقی است که می‌توان به این هدف رسید. زیرا تطبیق به ما کمک می‌کند تا با بهره‌گیری از نقاط قوت دین مقابل و برطرف کردن نقاط ضعف خود کارآرایی تبلیغ را بالا ببریم.

مطلب دیگر این است که در بررسی تطبیقی دو روش مطرح است. روش اول روش تاریخی است و روش دوم روش فرا تاریخی و پدیدار شناختی است. در روش تاریخی محقق با توجه به شاخص‌های زمان و مکان به کار مقایسه پرداخته و نشان می‌دهد که تقدم و تأخر مسئله مورد بررسی به لحاظ زمانی و تاریخی چگونه است. اما در کار فرا تاریخی و پدیدارشناختی محقق کاری به زمان و مکان پدیده ندارد که ریشه تاریخی آن چگونه است بلکه به خود پدیده پرداخته آنگاه آن را مورد مقایسه قرار می‌دهد.

روش ما در بررسی تطبیقی، روش فرا تاریخی و پدیدارشناختی است. منظور از رویکرد فرا تاریخی این است که در مقام مقایسه میان دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی فقط به خود پدیده نگاه می‌کنیم و نه به ریشه تاریخی آن. در واقع ما در این کار تطبیقی کار نداریم که آیا اسلام آموزه دعوت را از مسیحیت گرفته و یا این که مسیحیت تبشیر را از اسلام گرفته است. بلکه وظیفه ما این است که مسئله دعوت اسلامی و تبشیری مسیحی را در اسلام و مسیحیت بررسی کنیم.

۵. ماهیت

منظور از ماهیت شناخت مفهوم و حقیقت یک مسئله یا پدیده است. زیرا در بحث ماهیت محقق دنبال چیستی شیء است. در بحث از ماهیت نشان داده خواهد شد که دعوت و تبشیر چه ماهیتی دارند؟ آیا ماهیت دعوت و تبشیر یکسان است؟ آیا شناخت ماهیت کمکی به بررسی تطبیقی میان دعوت و تبشیر

می‌کند؟ آیا دعوت و تبشیر ریشه کتاب مقدسی دارند؟ آیا رابطه‌ای میان فعالیت‌های تبلیغی و عقل متصور است؟ گستره و دامنه دعوت و تبشیر تا کجاست؟ قلمرو دعوت و تبشیر چیست؟ سؤال‌هایی از این دست ابهاماتی است که باید در حوزه ماهیت و مفهوم شناسی یک مسئله یا پدیده بررسی و بدان پاسخ داده شود.

۶. مبانی

مبانی جمع مبنا به معنای بنیاد، شالوده، بنیان و اساس است.^۱ مراد از مبانی در این تحقیق زمینه‌های عقلی و نقلی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی است که اساس و شالوده دعوت و تبشیر است. زمینه‌هایی که هم ریشه در عقل دارند و هم ریشه در نقل. مبانی در واقع بنیان‌هایی هستند که در تثبیت مسئله مؤثر هستند و پایه‌های آن را مستحکم می‌کنند. بر این اساس وقتی از مبانی دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی سخن به میان می‌آید منظور زمینه‌های عقلی و نقلی است. در تبیین عقلی نشان داده خواهد شد که دعوت اسلامی یا تبشیر مسیحی در چارچوب برهان است و در حیطه عقل انسانی است و با عقل انسان قابل فهم و درک است. چنانکه مراد از تبیین نقلی همان متون دینی است که نشان می‌دهد دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی بدعت نیست بلکه در هر دو کتاب آسمانی قرآن مجید و عهد جدید اشاره‌هایی نسبت به آنها شده است.

۷. شیوه

در این تحقیق شیوه و روش یک معنا گرفته شده است چنانکه در فرهنگ فارسی نیز شیوه را راه و روش تعریف کرده است^۲، گرچه می‌توان میان آن دو تفاوت قائل شده و اظهار داشت که روش همان دستورالعمل‌های جزئی است که به دنبال دستورالعمل‌های کلی (اصول) می‌آید^۳، و شیوه‌ها مواردی است که به دنبال آن دستورالعمل‌ها می‌آید. مراد از شیوه همان چگونگی انجام فعالیت یا عمل است. در شیوه نشان داده می‌شود که یک مسئله یا یک پدیده بر اساس چه سبک و روشی می‌تواند مؤثر باشد و در

۱. محمد معین، فرهنگ فارسی، مدخل «مبانی»، جلد سوم، ص ۳۷۷.

۲. همان، مدخل «شیوه»، جلد دوم، ص ۲۱۱۶.

۳. خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۶۳-۶۵.

فرهنگ‌های گوناگون تعریف شود. در مسئله دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی پس از آن‌که ماهیت و مبانی آن تبیین شد باید سراغ شیوه‌ها رفت و نشان داد که این آموزه‌ها برای تثبیت خود از چه شیوه‌هایی بهره‌گیری می‌کنند. به بیان دیگر وقتی ثابت شد دینی ماهیت تبلیغی دارد آنگاه سؤال می‌شود که آن دین از چه روش‌هایی برای فعالیت تبلیغی خود استفاده می‌کند. آیا روش‌ها به تناسب زمان، مکان، شرایط و اقتضائات بستگی دارد؟ آیا سبک‌ها و روش‌ها می‌توانند به تناسب شرایط زمانی و مکانی تغییر داشته باشند. آیا تغییر در روش‌ها و شیوه‌ها موجب بدعت در دین نمی‌شود؟ دین برای فعالیت تبلیغی خود باید چه نوآوری در شیوه‌ها و روش‌ها ایجاد کند؟ مجموعه این نکات نشان می‌دهد که در بررسی دو پدیده سبک‌ها و روش‌های آنان می‌تواند کمک مؤثری به فهم محقق از آن پدیده‌ها داشته باشد.

۸. ابزار

در فرهنگ لغت ابزار به معنای ادات، آلت و وسیله آمده است.^۱ بنابراین ابزار در این تحقیق نیز به همین معنا گرفته شده است. می‌دانیم که در هر فعالیتی برای رسیدن به هدف و مقصود خود، ساز و کارهایی نظیر ابزار و وسیله دیده می‌شود. در مسئله دعوت اسلامی و تبشیر مسیحی نیز از ابزارهای گوناگون به تناسب موقعیت زمانی، مکانی، شرایط و اقتضائات استفاده می‌شود. تمام آن نکاتی که در بحث شیوه مطرح شد در ابزارها نیز مطرح است. ابزارها در واقع قالب‌های اجرایی شیوه‌ها و روش‌ها هستند. یعنی وقتی معلوم شد در دعوت اسلامی یا تبشیر مسیحی از چه شیوه‌هایی استفاده می‌شود آنگاه این سؤال مطرح می‌شود که از چه ابزارهایی باید استفاده کرد؟ آیا در استفاده از ابزارها محدودیتی وجود دارد یا نه؟ آیا ابزارها به مرور زمان و به تناسب نیازها امکان تغییر دارند یا نه؟ دین برای اجرای شیوه‌های تبلیغی خود باید از چه ابزارهایی استفاده کند؟ رابطه میان شیوه‌ها و ابزارها باید چگونه باشد؟ سؤالاتی از این دست نشان می‌دهد که توجه به ابزارها به ویژه در حوزه دعوت و تبشیر بسیار مهم است.

۹. راه کار عملی

گرچه ممکن است تصور شود که شیوه و راهکار یک چیز است، لیکن منظور ما از راهکار در این تحقیق ارائه طرح یا ایده و یا ارائه مصادیق آن برای پیشبرد مقاصد مورد نظر است. به بیان دیگر در این تحقیق

۱. محمد معین، همان، مدخل «ابزار»، جلد اول، ص ۱۲۵.

مراد ما از راهکار عملی، راهکار در برابر سیاست‌گذاری و استراتژی دعوت اسلامی است. راهکار ممکن است راهکار نظری باشد که بیشتر در حوزه تئوری، ایده یا ایده‌هایی را مطرح می‌کند و ممکن است راهکار عملی باشد که بیشتر مصادیق یک ایده یا طرح را نشان می‌دهد. در این رساله با توجه به این‌که ایده ما ارتقاء جایگاه دعوت اسلامی در جهان است، باید ملاحظه شود چه مصادیقی را می‌توان بر شمرد؟ رابطه میان یک ایده و مصادیق آن باید چگونه باشد؟ راهکارها به چه میزان با واقعیت‌ها تناسب دارند؟ آیا راهکارها آسیبی نیز ایجاد می‌کنند یا نه؟ برای تحقق راهکارها از چه ساز و کارهایی باید استفاده کرد؟ راهکارهای عملی چه چشم‌اندازی را می‌تواند برای دعوت اسلامی ترسیم کند؟ حدود و ثغور راهکارهای دعوت اسلامی تا کجاست؟ آیا راهکارها باید آرمانی ترسیم شوند یا واقعی؟ چه رابطه‌ای میان راهکارها و نیازهای موجود است؟ راهکارها به چه میزان در تحقق ایده یا طرحی مؤثر هستند؟ رابطه میان راهکارها و پشتیبانی مالی و معنوی چیست؟ توجه به این گونه مسائل به محقق کمک می‌کند تا در ارائه راهکارها جنبه‌های گوناگون را مد نظر داشته باشد و به تناسب زمان و مکان به ترسیم راهکارها مبادرت ورزد.